

Gabriela Ziółkowska, Mariusz Ziółkowski
(*Muzeum w Tomaszowie Mazowieckim*)

Wyniki prac ekshumacyjnych przeprowadzonych na Placu Kościuszki w Tomaszowie Mazowieckim, województwo łódzkie

Podczas prowadzenia prac ziemnych związanych z realizacją zadania inwestycyjnego pn. *Przebudowa płyty Placu Kościuszki* natrafiono na szczątki żołnierzy Armii Radzieckiej, poległych w styczniu 1945 roku podczas walk toczonych w rejonie Tomaszowa Mazowieckiego. Ekshumacje przeprowadzono na zlecenie Urzędu Miasta w Tomaszowie Mazowieckim w okresie od 21 marca do 3 kwietnia 2014 roku, a podstawą do wykonania tychże prac było Zezwolenie Nr 2/2014 wydane przez Wojewodę Łódzkiego w dniu 18 lutego 2014 roku. Prace ekshumacyjne miały na celu przeniesienie szczątków z wojennego miejsca spoczynku i pochowanie ich na kwaterze wojennej żołnierzy Armii Czerwonej, położonej na cmentarzu prawosławnym przy ulicy Smutnej w Tomaszowie Mazowieckim.

Plac Kościuszki jest centralnym punktem miasta (ryc. 1). Szczątki ludzkie znaleziono wewnątrz jednej z dwóch szczelin przeciwlotniczych znajdujących się pod powierzchnią płyty Placu Kościuszki, a pobudowanych najprawdopodobniej w roku 1944 (ryc. 2, fot. 2). Był to projekt o nazwie *Luftschutz Deckungsgraben ausf. zig-zack*. Konstrukcja wykonana została z żelbetowych elementów o kształcie zbliżonym do elipsy. Tunel w środku szczeliny był wysoki na 2 m i szeroki do 1,7 m. Łączna długość wszystkich elementów wynosiła około 32 m.

W dniu 18 stycznia 1945 roku do Tomaszowa Mazowieckiego wkroczyły oddziały Armii Czerwonej. W walkach o miasto udział brał 11 Samodzielny Korpus Pancerny gen. mjr. Iwana Jaszczuka (w ramach 1 Frontu Białoruskiego) wspomagany przez oddziały 7 Korpusu Kawalerii Gwardii gen. lejtnanta Michała Konstantino-

wa¹. Za wzorowe wykonanie zadania bojowego w walkach o Tomaszów 11 Korpus Pancerny odznaczony został orderem Suworowa II stopnia, a jednostki, które najbardziej wyróżniły się w walkach otrzymały nazwy „tomaszowskich”².

Podczas prowadzonych z Niemcami walk w granicach miasta poległo około 80 żołnierzy radzieckich³. Dla uczczenia ich pamięci w dniu 16 września 1945 roku odsłonięto na Placu Kościuszki Pomnik Wdzięczności Armii Radzieckiej. Projektantem wysokiego na 16 m pomnika wykonanego z brązu i żelazobetonu był kpt. J.W. Garanin. Dowództwo Armii Radzieckiej wraz z ówczesnymi władzami polskimi podjęło decyzję o utworzeniu ośmiu cmentarzy-pomników dla poległych oficerów i żołnierzy Armii Czerwonej i Wojska Polskiego. Jeden z nich założono również w Tomaszowie, gdzie pochowano żołnierzy poległych w promieniu 25 km od miasta (fot. 1). Początkowo groby znajdowały się w miejscu pomnika, później ekshumowano je na cmentarz prawosławny w Tomaszowie Mazowieckim przy ulicy Smutnej⁴. Według opracowania J. Smolarka pochowano tam 223 żołnierzy radzieckich⁵. Liczbę 219 podaje natomiast *Lista imienna oficerów, podoficerów i szeregowców Czerwonej Armii pochowanych w centrum miasta Tomaszowa Mazowieckiego na Placu Kościuszki*⁶. Według tego dokumentu w centrum Tomaszowa pochowano 17 oficerów, 9 podoficerów, 14 szeregowców, 47 nieznanego stopnia i 132 o nieustalonych nazwiskach. Ciała poległych żołnierzy złożono w 48 grobach (40 indywidualnych, 8 zbiorowych). Prace ekshumacyjne prowadzono od marca, a zakończono oficjalnie 10 kwietnia 1949 roku. Udział w ekshumacji brali m.in. członkowie Straży Pożarnej, o czym świadczy pisemne podziękowanie wysłane do „Obywatela Komendanta Straży Pożarnej w Tomaszowie Mazowieckim” przez

¹ B. Dolata, T. Jurga, *Walki zbrojne na ziemiach polskich 1939–1945*, Warszawa 1977, s. 538–539.

² Na temat składu organizacyjno-bojowego oraz zadań 11 Korpusu Pancernego patrz: Z. Raźnikiewicz, *Działania Bojowe 11 KPanc. w operacji radomsko-łódzkiej 69 Armii 14–19 I 1945 roku*, „Wojskowy Przegląd Historyczny” 1978, nr 2 (84), s. 107–140.

³ T. Bojanowski, *Władze miejskie*, [w:] *Tomaszów Mazowiecki. Dzieje miasta*, pod red. B. Wachowskiej, Warszawa – Łódź 1980, s. 470, przyp. 1.

⁴ Mogiły w Kwaterze Żołnierzy Radzieckich na Cmentarzu Prawosławnym przy ulicy Smutnej.

⁵ Wykaz sporządzony został na zlecenie Zarządu Koła ZBOWiD w Tomaszowie Mazowieckim i Komisji Historycznej związku w roku 1985 (zbiory Muzeum w Tomaszowie Mazowieckim im. Antoniego hr. Ostrowskiego).

⁶ Zespół aktowy „Miejska Rada Narodowa i Zarząd Miejski w Tomaszowie Mazowieckim”, Archiwum Państwowe w Piotrkowie Trybunalskim. Odział w Tomaszowie Mazowieckim, sygn. 212/317.

Miejski Komitet Opieki nad Grobami Bojowników o Wolność w Tomaszowie Mazowieckim z dnia 20 maja 1949 roku. Z Placu Kościuszki na cmentarz przeniesiono również 48 nagrobków-obelisków wraz z obramowaniami. Kubatura wykopów powstałych przy pracach ekshumacyjnych wynosiła 873 m³. O trudnościach związanych z tym przedsięwzięciem (krótki termin ekshumacji oraz brak środków finansowych) świadczy protokół z posiedzenia Komitetu Uroczystości Ekshumacji zwłok poległych żołnierzy Armii Radzieckiej i Polskiej, które odbyło się w dniu 4 kwietnia 1949 roku.

W przeniesieniu ciał poległych żołnierzy radzieckich oraz polskich, którzy byli pochowani pierwotnie w Parku Rodego, wzięły udział poczty sztandarowe, delegacje partii, organizacji społecznych i młodzieżowych, wojsko, ORMO, Milicja oraz miejscowi mieszkańcy. Uroczystość rozpoczęła się 10 kwietnia 1949 roku o godzinie 15.30.

Wyniki prac ekshumacyjnych

Eksploracja wnętrza szczeliny przeciwlotniczej pozwoliła odsłonić 53 szkielety ułożone w dwóch rzędach wzdłuż ścian bocznych, równoległe do ścian schronu. Dodatkowo ciała poległych żołnierzy, z nielicznymi wyjątkami, ułożono w dwóch „warstwach”, przy czym ciała złożone w niższej „warstwie” ułożone zostały na betonowej posadzce znajdującej się wewnątrz schronu. Po złożeniu ciał wewnątrz szczeliny zasypano piaskiem do około 2/3 wysokości. Zdecydowana większość szkieletów leżała w układzie anatomicznym i nie była rozdrobniona. Niektórzy zmarli złożeni zostali w trumnach lub skrzyniach drewnianych, a ich kości były bardzo słabo zachowane i znajdowały się w stadium daleko posuniętego rozkładu. Pozostałe szkielety zachowały się na ogół dobrze. Zauważyć trzeba, że w dwóch przypadkach górne części czaszek były równo odcięte (szkielet nr 8 i 25), co świadczy o pośmiertnej sekcji zwłok (fot. 3). Liczne ślady drewna pozwalają sądzić, że ciała, które nie były pochowane w trumnach lub skrzyniach, ułożone zostały na deskach lub platformach drewnianych. Do tego celu wykorzystywano m.in. drzwi, o czym świadczy znaleziony masywny zawias żelazny. Zmarli w większości pochowani zostali w pozycji wyprostowanej, głową skierowaną w kierunku wschodnim lub zachodnim. W nielicznych przypadkach szkielety ułożono ewidentnie na boku. Na podstawie zachowanych szczątków sądzić należy, że w większości ciała poległych były kompletne. Przy czterech szkieletach brakowało czaszek (nr 6, 17, 27, 35).

W dwóch przypadkach (pochówki nr 35 i 40) stwierdzono dwie dobrze zachowane trumny wraz z wiekami (fot. 4), pomalowane farbą na kolor szaroniebieski i ozdobione motywami roślinnymi. W trakcie prac natrafiono również na ślady kolejnej trumny, która jednak zachowała się szczątkowo. Jeden ze zmarłych (szkielet nr 26) złożony został w skrzyni wojskowej, na której znajdowały się napisy w języku niemieckim: „Inhalt” („Zawartość”) i „Nicht...”. W tym przypadku szczątki zmarłego ułożono ewidentnie na boku, co było spowodowane stosunkowo niewielką szerokością skrzyni, w której nie mieściły się zwłoki położone w pozycji wyprostowanej.

W 19 przypadkach (szkielety nr 7, 8, 9, 14, 15, 27, 28, 31, 32, 33, 34, 36, 37, 38, 39, 42, 43, 44, 45) natrafiono na kolejne pochówki w skrzyniach lub trumnach wykonanych prawdopodobnie z surowego drewna (nie zachowały się ślady farby), stan zachowania tychże konstrukcji był na ogół słaby.

Podczas prac natrafiono również na różne przedmioty znajdujące się głównie przy zmarłych. Stopień ich zachowania pozwolił w wielu przypadkach zidentyfikować je jako takie, które należały do wyposażenia armii radzieckiej bądź takie, które mogli używać żołnierze tej armii, co w warunkach frontowych było dopuszczalne i akceptowane przez ich bezpośrednich przełożonych⁷. Były to fragmenty ubrań, paski skórzane, niekiedy wraz z klamrami (przy szkielecie nr 44 znajdowała się klamra jednotrzpieniowa, prawdopodobnie od pasa głównego używanego w Armii Radzieckiej przez szeregowych i podoficerów). Przy niektórych pochówkach natrafiono na guziki. W trzech przypadkach widoczna była wyraźnie pięcioramienna gwiazda. Ponadto natrafiono na 7 guzików niemieckich – przy czym wszystkie zlokalizowane były w obrębie jednego pochówku (nr 40). Kolejnymi przedmiotami, na które natrafiano stosunkowo często, były buty. Przy szkieletach nr 5, 6 i 22 znaleziono pary butów z cholewami wz. 38, tzw. kierżowych, których podeszwy formowano z grubej czarnej gumy, przyszwyy były skórzane, a cholewy pierwotnie wykonano z impregnowanego brezentu (kierża) czernionego pastą. Poza tym natrafiono na parę walonek wykonanych z formowanego filcu (charakterystyczne obuwie z wyposażenia zimowego armii radzieckiej), parę kaloszy oraz but z czytelnym oznaczeniem marki „ROMIKA” rozmiar 30 (produkcja niemiecka). W przypadku dwóch pochówków (nr 5 i 6) natrafiono na buty z ostrogami oraz jedną samą ostrogę (szkielet nr 35). Znaleziono również jedną podkówkę do buta. Kolejne znalezione przedmioty

⁷ Dziękujemy Panu dr. hab. prof. UJK Markowi Dutkiewiczowi za wykonanie ekspertyzy pozyskanych podczas ekshumacji przedmiotów.

to remiski od pałatki lub plandeki, odkryte przy szkielecie nr 22 w liczbie 9 sztuk. Bardzo interesującymi znaleziskami były trzy znaczki jednostek gwardyjskich zlokalizowane przy szkieletach nr 14, 34, 40⁸. Potwierdza to udział w walkach o Tomaszów oddziałów 7 Korpusu Kawalerii Gwardii. Dalsze przedmioty związane były z typowym wyposażeniem wojskowym. W największej liczbie pozyskano naboje do broni krótkiej, przy szkielecie nr 45 – 98 sztuk, przy pochówku nr 27 – 13 sztuk oraz jeden nabój przy szkielecie nr 40. Znaleziono także dwa naboje do karabinu Mosin, po jednej sztuce w pochówkach nr 24 i 35. Ponadto przy szkielecie nr 47 zlokalizowano przyborek do czyszczenia karabinu. Z wyposażeniem wojskowym łączy się również łopata saperska o głowni zakończonej w szpic, zlokalizowana przy pochówku nr 7. Podczas prac znaleziono także 27 monet. W większości przypadków nie udało się określić nominałów. Zaledwie kilka z nich udało się zidentyfikować jako monety polskie z okresu międzywojennego (dwie monety dziesięciogroszowe, trzy dwudziestogroszowe i jedna bez czytelnego nominału). Dalsze przedmioty to głównie rzeczy osobiste: 2 scyzoryki, plastikowy grzebień czarny, rączka od maszynki do golenia niemieckiej firmy „ROT BART”, fragment łyżki, fufka szklana, etui skórzane z suwakiem, portfel skórzany, metalowe okrągłe pudełko, prawdopodobnie na cukierki oraz pakiet sanitarny wraz z zawartością. Ponadto znaleziono dwa przedmioty szklane – butelkę oraz niewielki słoiczek.

W obrębie schronu, w którym pochowani byli zmarli, znaleziono także blaszane wiaderko pokryte białą emalią.

Na podstawie znalezionych przy szkieletach przedmiotów, można pochowane w schronie ciała jednoznacznie zidentyfikować jako żołnierzy Armii Radzieckiej, poległych w walkach o Tomaszów w roku 1945. Przyczyna pozostawienia w szczelinie przeciwlotniczej 53 ciał żołnierzy radzieckich pozostaje na dzień dzisiejszy nie wyjaśniona i z pewnością wymaga dalszych studiów źródłowych. Dotychczas nie natrafiono na żadne dokumenty archiwalne, które mogłyby wyjaśnić ten problem.

Szczałki ekshumowanych żołnierzy radzieckich pochowano na cmentarzu prawosławnym przy ulicy Smutnej w Tomaszowie Mazowieckim w dniu 11 czerwca 2014 roku.

⁸ Wprowadzony rozkazem nr 167 z dnia 21 maja 1942 roku znaczek noszony przez żołnierzy jednostek gwardyjskich wchodzących w skład Gwardii Radzieckiej, wyróżnionych za osiągnięcia w walce. Można było nią wyróżniać pojedynczych żołnierzy, np. za czyny wyróżniające, ale nie kwalifikujące do medalu. Były używane w kilku wersjach wykonywanych przez różnych producentów. Gwardia Radziecka utworzona została 18 września 1941 roku.

Tabela 1. Stan zachowania oraz znalezione przy szkieletach przedmioty

Nr szkieletu	Stan zachowania	Znalezione przedmioty
1	szkielet bez układu anatomicznego, zachowana czaszka oraz niektóre kości kończyn	szklana butelka w przekroju prostokątna, fragmenty ubrania
2	szkielet w układzie anatomicznym, w pozycji wyprostowanej, głową zwrócony w kierunku E, czaszka zwrócona na bok, kości dobrze zachowane	
3	szkielet w układzie anatomicznym, w pozycji na boku, głową zwrócony w kierunku E, kości dobrze zachowane	pasek skórzany
4	szkielet w układzie anatomicznym, w pozycji wyprostowanej, głową zwrócony w kierunku E, czaszka zwrócona na bok, kości dobrze zachowane	
5	szkielet bez układu anatomicznego, zachowana czaszka oraz niektóre kości kończyn	para butów z cholewami wz. 38, tzw. kierżowych, zaopatrzonych w ostrogi
6	szkielet w układzie anatomicznym, niekompletny (brak czaszki), w pozycji wyprostowanej, „głową” zwrócony w kierunku W, kości dobrze zachowane	para butów z cholewami wz. 38, tzw. kierżowych, zaopatrzonych w ostrogi
7	szkielet częściowo zachowany – czaszka oraz kości kończyn dolnych i częściowo górnych w układzie anatomicznym, czaszka na wysokości klatki piersiowej; z układu szkieletu wynika, że był zwrócony głową w kierunku E, widoczne ślady konstrukcji drewnianej – skrzyni lub trumny	łopatka saperska, żelazna klamra do pasa, fragment klamry do pasa, żelazna podkówka do buta
8	szkielet w układzie anatomicznym, w pozycji wyprostowanej, głową zwrócony w kierunku E, górna część czaszki wyraźnie odcięta, kości dobrze zachowane, widoczne ślady konstrukcji drewnianej – skrzyni lub trumny	
9	szkielet częściowo zachowany – czaszka oraz kości kończyn, częściowo zachowany układ anatomiczny, głową zwrócona w kierunku W, widoczne ślady konstrukcji drewnianej – skrzyni lub trumny	
10	szkielet w układzie anatomicznym, w pozycji wyprostowanej, głową zwrócony w kierunku E, kości dobrze zachowane	
11	szkielet w układzie anatomicznym, w pozycji wyprostowanej, głową zwrócony w kierunku W, czaszka zwrócona na bok, kości dobrze zachowane	

Tabela 1. Stan zachowania oraz znalezione przy szkieletach przedmioty (cd.)

Nr szkieletu	Stan zachowania	Znalezione przedmioty
12	szkielet w układzie anatomicznym, w pozycji wyprostowanej, głową zwrócony w kierunku W, czaszka zwrócona na bok, kości dobrze zachowane	
13	szkielet zachowany fragmentarycznie (czaszka oraz niektóre kości kończyn), częściowo zachowany układ anatomiczny, głowa zwrócona w kierunku W	
14	szkielet w układzie anatomicznym, w pozycji wyprostowanej, głową zwrócony w kierunku W, kości dobrze zachowane, widoczne ślady konstrukcji drewnianej – skrzyni lub trumny	moneta o nominale 10 groszy, znaczek jednostek gwardyjskich
15	szkielet bardzo słabo zachowany – częściowo czaszka i niektóre kości długie, częściowo zachowany układ anatomiczny, głową zwrócony w kierunku W, widoczne ślady konstrukcji drewnianej – skrzyni lub trumny	
16	szkielet częściowo zachowany – czaszka oraz kości kończyn, częściowo zachowany układ anatomiczny, głowa zwrócona w kierunku E	zawias żelazny od drzwi
17	zachowane tylko niektóre kości kończyn	
18	szkielet w układzie anatomicznym, w pozycji wyprostowanej, głową zwrócony w kierunku E, kości dobrze zachowane, w czaszce widoczny okrągły otwór	
19	szkielet w układzie anatomicznym, w pozycji wyprostowanej, głową zwrócony w kierunku W, czaszka zwrócona na bok, kości dobrze zachowane	
20	szkielet w układzie anatomicznym, w pozycji wyprostowanej, głową zwrócony w kierunku E, słabo zachowane kości korpusu i kończyn górnych, pozostałe kości dobrze zachowane	
21	szkielet w układzie anatomicznym, czaszka i korpus w pozycji na boku, głową zwrócony w kierunku E, kości dobrze zachowane	
22	szkielet częściowo zachowany – czaszka oraz niektóre kości kończyn, częściowo zachowany układ anatomiczny, głowa zwrócona w kierunku E	guzik z gwiazdą pięcioramienną, 9 remisek od pałatki lub plandeki, lewy but z cholewą wz. 38, tzw. kierzowy, moneta,

Tabela 1. Stan zachowania oraz znalezione przy szkieletach przedmioty (cd.)

Nr szkieletu	Stan zachowania	Znalezione przedmioty
		para butów z cholewami wz. 38, tzw. kierzowych
23	szkielet w układzie anatomicznym, w pozycji wyprostowanej, głową zwrócony w kierunku W, czaszka zwrócona na bok, kości dobrze zachowane	
24	szkielet w układzie anatomicznym, w pozycji wyprostowanej, głową zwrócony w kierunku W, czaszka zwrócona na bok, kości dobrze zachowane	nabój do karabinu Mosin
25	szkielet w układzie anatomicznym, w pozycji wyprostowanej, głową zwrócony w kierunku W, kości dobrze zachowane, górna część czaszki wyraźnie odcięta	
26	szkielet w układzie anatomicznym, w pozycji na boku, głową zwrócony w kierunku E, kości dobrze zachowane, dobrze zachowana skrzynia, w której pochowany był zmarły	skrzynia drewniana, pomalowana na kolor szaroniebieski, na jednym z dłuższych boków widoczne napisy w języku niemieckim, na narożnikach masywne okucia żelazne, orientacyjne wymiary: 40x210 cm
27	szkielet częściowo zachowany, widoczny układ anatomiczny, brak czaszki, dobrze zachowane kości kończyn dolnych, bardzo słabo zachowane kości korpusu; z układu szkieletu wynika, że był skierowany głową na E, widoczne ślady niemieckiej skrzyni drewnianej z napisami: „Inhalt” i „Nicht...”	syczoryk, czarny grzebień plastikowy, 13 naboji do broni krótkiej, guzik z gwiazdą pięcioramienną, pasek skórzany, fragment klamry do pasa, 2 naramienniki z guzikami
28	szkielet częściowo zachowany, widoczny układ anatomiczny, dobrze zachowana czaszka skierowana do dołu oraz niektóre kości kończyn, pozostałe kości w stadium rozkładu, głowa skierowana na W, widoczne ślady konstrukcji drewnianej – skrzyni lub trumny	rączka maszynki go golenia z napisem ROTBART, prawy but – trzewik
29	szkielet w układzie anatomicznym, w pozycji wyprostowanej, głową zwrócony w kierunku E, kości dobrze zachowane	
30	szkielet w układzie anatomicznym, w pozycji wyprostowanej, głową zwrócony w kierunku W, czaszka zwrócona na bok, kości dobrze zachowane	
31	szkielet bardzo słabo zachowany, nieczytelny układ anatomiczny widoczne ślady konstrukcji drewnianej – skrzyni lub trumny	

Tabela 1. Stan zachowania oraz znalezione przy szkieletach przedmioty (cd.)

Nr szkieletu	Stan zachowania	Znalezione przedmioty
32	szkielet bardzo słabo zachowany, widoczny układ anatomiczny, głowa skierowana na E, widoczne ślady konstrukcji drewnianej – skrzyni lub trumny	
33	szkielet częściowo zachowany, widoczny układ anatomiczny, częściowo zachowana czaszka oraz niektóre kości kończyn, pozostałe kości w stadium rozkładu, głowa skierowana na E, widoczne ślady konstrukcji drewnianej – skrzyni lub trumny	1 but, żelazna klamra do pasa, pas skórzany czarny
34	szkielet częściowo zachowany, widoczny układ anatomiczny, częściowo zachowana czaszka oraz niektóre kości kończyn, pozostałe kości w stadium rozkładu, głowa skierowana na E, widoczne ślady konstrukcji drewnianej – skrzyni lub trumny	znaczek jednostek gwardyjskich, para butów
35	szkielet bardzo słabo zachowany, widoczny układ anatomiczny, głowa skierowana na W, dobrze zachowana trumna wraz z wiekiem, w której pochowany był zmarły	fragment naramiennika, nabój do karabinu Mosin, fragment łyżki, ostroga, 3 guziki, pakiet sanitarny, 2 monety, 3 zlepione ze sobą monety, w tym jedna z napisem „Rzeczpospolita” i wizerunkiem orła w koronie, trumna pomalowana na kolor szaroniebieski, na dłuższych bokach wieka widoczne zdobienia o motywach roślinnych, orientacyjne wymiary: szerokość 60 cm przy głowie, 40 przy nogach, długość 200 cm
36	szkielet w układzie anatomicznym, w pozycji wyprostowanej, głową zwrócony w kierunku E, czaszka zwrócona na bok, kości dobrze zachowane, widoczne ślady konstrukcji drewnianej – skrzyni lub trumny	

Tabela 1. Stan zachowania oraz znalezione przy szkieletach przedmioty (cd.)

Nr szkieletu	Stan zachowania	Znalezione przedmioty
37	szkielet częściowo zachowany, widoczny układ anatomiczny, częściowo zachowana czaszka oraz niektóre kości kończyn, pozostałe kości w stadium rozkładu, głowa skierowana na E, widoczne ślady konstrukcji drewnianej – skrzyni lub trumny	
38	szkielet częściowo zachowany, widoczny układ anatomiczny, częściowo zachowana czaszka oraz niektóre kości kończyn, pozostałe kości w stadium rozkładu, głowa skierowana na W, widoczne ślady konstrukcji drewnianej – skrzyni lub trumny	
39	szkielet w układzie anatomicznym, w pozycji wyprostowanej, głową zwrócony w kierunku W, czaszka zwrócona na bok, kości dobrze zachowane, widoczne ślady konstrukcji drewnianej – skrzyni lub trumny	żelazna jednorzędowa klamra do pasa, pas skórzany
40	szkielet częściowo zachowany, widoczny układ anatomiczny, zachowana czaszka oraz niektóre kości kończyn, głowa skierowana na W, czaszka zwrócona na bok, dobrze zachowana trumna wraz z wiekiem, w której pochowany był zmarły	buty walonki, fifka szklana, fragmenty naramiennika, patka od munduru, nabój do broni krótkiej, 2 guziki od koszuli, moneta z widoczną cyfrą 1 etui skórzane z suwakiem, znaczek jednostek gwardyjskich, 2 okrągłe klamry żelazne, fragment naramiennika z guzikiem, 7 guzików mundurowych niemieckich, trumna pomalowana na kolor szaroniebieski, na dłuższych bokach wieka widoczne zdobienia o motywach roślinnych, orientacyjne wymiary: szerokość 60 cm przy głowie, 40 cm przy nogach, długość 200 cm
41	szkielet częściowo zachowany, widoczny układ anatomiczny, częściowo zachowana czaszka oraz niektóre kości kończyn, pozostałe kości w stadium rozkładu, głowa skierowana na W	portfelik skórzany, pasek skórzany

Tabela 1. Stan zachowania oraz znalezione przy szkieletach przedmioty (cd.)

Nr szkieletu	Stan zachowania	Znalezione przedmioty
42	szkielet bardzo słabo zachowany, nieczytelny układ anatomiczny, zachowana skrzynia lub trumna	okrągłe pudełko metalowe, szczyryk, orientacyjne wymiary skrzyni: 50x120 cm
43	szkielet częściowo zachowany, widoczny układ anatomiczny, zachowana czaszka oraz niektóre kości kończyn, głowa skierowana na W, czaszka zwrócona do dołu, częściowo zachowana skrzynia lub trumna	
44	szkielet w układzie anatomicznym, w pozycji wyprostowanej, głową zwrócony w kierunku W, czaszka zwrócona na bok, kości dobrze zachowane, widoczne ślady konstrukcji drewnianej – skrzyni lub trumny	para butów z cholewami wz. 38, tzw. kierzowych, guzik, żelazna jednotrzpieniowa klamra do pasa, fragment pasa głównego z klamerką
45	szkielet częściowo zachowany, widoczny układ anatomiczny, zachowana czaszka oraz niektóre kości kończyn, głowa skierowana na W, ślady konstrukcji drewnianej – skrzyni lub trumny	para butów, pas skórzany, słoiczek szklany bez zakrętki, 98 naboji do broni krótkiej
46	szkielet w układzie anatomicznym, w pozycji wyprostowanej, głową zwrócony w kierunku E, czaszka odchylona na bok, kości dobrze zachowane	
47	szkielet częściowo zachowany, widoczny układ anatomiczny, częściowo zachowana czaszka oraz niektóre kości kończyn, głowa skierowana na W	przyborek do czyszczenia karabinu, pas skórzany
48	szkielet w układzie anatomicznym, w pozycji wyprostowanej, głową zwrócony w kierunku W, kości dobrze zachowane	
49	szkielet w układzie anatomicznym, w pozycji wyprostowanej, głową zwrócony w kierunku W, słabo zachowana czaszka, pozostałe kości dobrze zachowane	2 naramienniki z guzikami (na jednym widoczna gwiazda pięcioramienna)
50	szkielet częściowo zachowany, widoczny układ anatomiczny, częściowo zachowana czaszka oraz niektóre kości kończyn, głowa skierowana na E	
51	szkielet w układzie anatomicznym, w pozycji na boku, głową zwrócony w kierunku W, kości dobrze zachowane	
52	szkielet częściowo zachowany, widoczny układ anatomiczny, zachowana czaszka oraz niektóre kości kończyn, głowa skierowana na W	

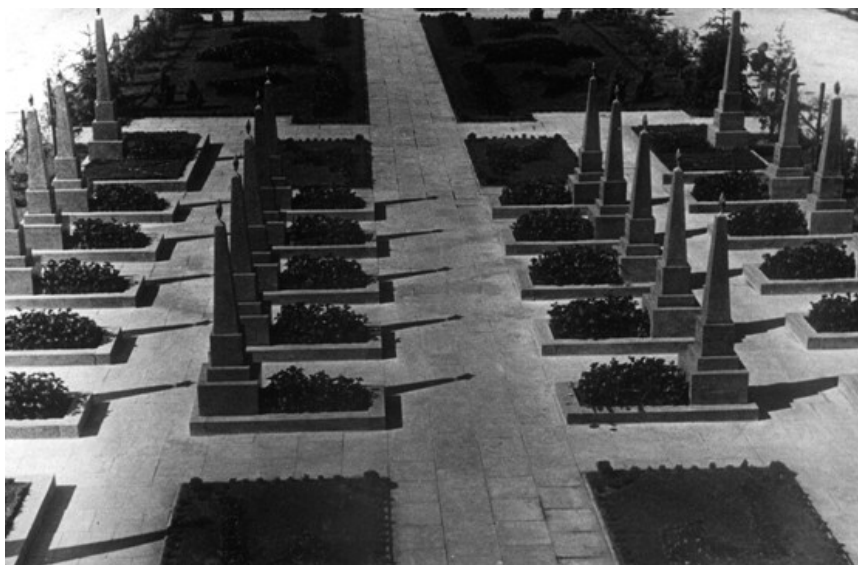
Tabela 1. Stan zachowania oraz znalezione przy szkieletach przedmioty (cd.)

Nr szkieletu	Stan zachowania	Znalezione przedmioty
53	szkielet w układzie anatomicznym, w pozycji wyprostowanej, głową zwrócony w kierunku W, kości dobrze zachowane	2 buty z cholewami, pas skórzany, 19 monet, w tym 3 monety dwudziestogroszowe, 1 moneta dziesięciogroszowa (okres międzywojenny?)
luźne	nieliczne kości kończyn	para butów – kaloszy
luźne		para butów
luźne		1 but rozmiar 30 marki „ROMIKA”
luźne		wiadro

Źródło: opracowanie własne.

Załączniki

Fotografia 1

Fotografia 2

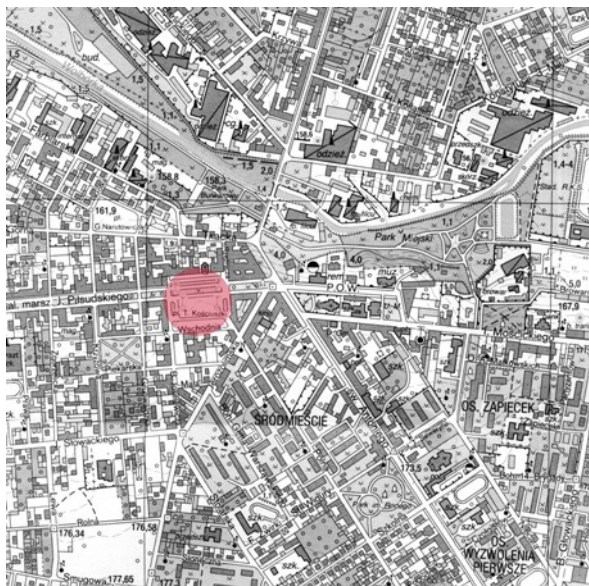
Fotografia 3

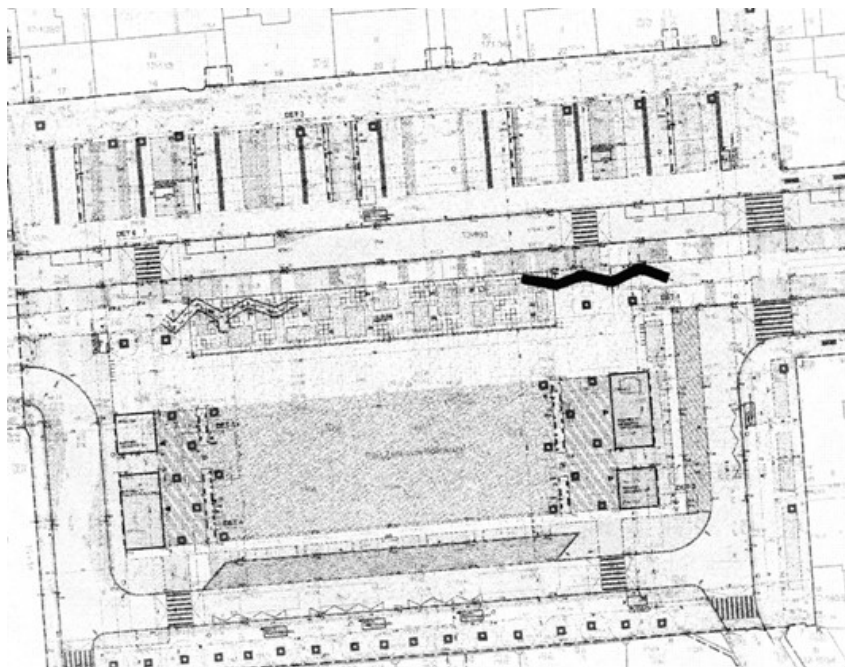
Fotografia 4

Rycina 1

Rycina 2

Rycina 3

Summary

Findings of exhumations in Kościuszko Square, Tomaszów Mazowiecki, Łódź Voivodeship

During earthworks connected with the investment task called "Rebuilding of Kościuszko Square surface" the bones of Soviet Army soldiers were discovered. The soldiers died in January 1945 during battles fought in the area of Tomaszów Mazowiecki. Human bones were found in one of two air-raid trenches hidden under the surface of Kościuszko Square and built probably in 1944. The exploration of the interior of the air-raid trench allowed to uncover 53 skeletons in two rows along the sidewall that was parallel to the shelter walls. On the basis of the discovered objects and belongings placed by the skeletons, it was possible to identify the bodies buried in the shelter as the soldiers of the Soviet Army who died in the Tomaszów battle in 1945. Until today it has not been explained why the bodies of 53 Soviet soldiers were left in an anti raid trench and it probably needs more source research. So far no archival documents have been found which would explain the issue. The bones of the exhumed Soviet soldiers were buried in the Orthodox cemetery at Smutna street in Tomaszów Mazowiecki on 11 June 2014.